

महाराष्ट्रातील आदिवासी विकास विभागामार्फत
चालविल्या जाणाऱ्या शासकीय व अनुदानित
आश्रमशाळांमधील इयत्ता १ ली ते ८ वी करिता
शैक्षणिक गुणवत्ता विकास कार्यक्रम
राबविण्याबाबत.

महाराष्ट्र शासन
आदिवासी विकास विभाग
शासन निर्णय क्रमांक : गुविका-२००६/प्र.क्र.७२/का.११,
मंत्रालय विस्तार, मुंबई - ३२
दिनांक : १४ जून, २००६

प्रस्तावना :-

सन २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्यामध्ये अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या ही एकूण लोकसंख्येच्या ८.८५ टक्के आहे. सदर अनुसूचित जमातीचे लोक प्रामुख्याने दुर्गम भागात राहतात व खडतर जीवन जगतात. हे लोक अत्यंत अप्रगत असून यांच्या उत्कर्षासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. या जमातीच्या कल्याणासाठीच स्थापन केलेल्या आदिवासी विकास विभागामार्फत या जमातीच्या मुला मुलींच्या शिक्षणासाठी आश्रमशाळा चालविण्यात येतात. या आश्रमशाळेत बहुतांशी मुले निवासी असतात. या मुलांना निवास व भोजन व्यवस्था पुरविणे हा या आश्रमशाळेचा मुख्य उद्देश असतो. या शाळेमधून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाची मात्र पुरेशा शिक्षक संख्ये अभावी हेळसांड होते. दुर्गम भागात सुरु असणाऱ्या या शाळांमध्ये सहसा शिक्षक जायला तयार होत नाहीत. जे शिक्षक उपलब्ध होतात त्यापैकी बरेच शिक्षक आदिवासी विभागातीलच असतात व पारंपारिक पद्धतीने अध्यापनाचे कार्य करतात. त्यामुळे या शाळेमधून विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता विकासाकडे पुरेसे लक्ष पुरविले जात नाही. आदिवासी विकास विभागामार्फत चालविल्या जाणाऱ्या आश्रमशाळांची संख्या १०८७ असून त्यामध्ये ३,९१,४८० मुले शिक्षण घेत आहेत. यांना दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचा दर्जा उंचावणे यास शासनाचे सर्वोच्च प्राधान्य आहे.

राज्यामध्ये सध्या प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिककरणासाठी "सर्व शिक्षा अभियान कार्यक्रम" राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमात गुणवत्तापूर्ण प्राथमिक शिक्षण देण्याची जबाबदारी शासनाने स्विकारलेली आहे. ही जबाबदारी लक्षात घेऊन शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शाळांमध्ये "शैक्षणिक गुणवत्ता विकास कार्यक्रम" सुरु केलेला आहे. सन २००५-२००६ पासून सदर कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीला सुरुवात झाली असून आतापर्यंतच्या अनुभवातून सदर कार्यक्रम गुणवत्ता वाढीसाठी अत्यंत उपयुक्त आणि परिणामकारक असल्याचे स्पष्ट झाले आहे.

आदिवासी विकास विभागामार्फत चालविल्या जाणाऱ्या आश्रमशाळांची नियमित शैक्षणिक

तपासणी होत नाही. तसेच शिक्षकांना नियमित शैक्षणिक मार्गदर्शन मिळत नाही. त्यामुळे या शाळांमधून दिल्या जाणा-या वर्ग १ ते ७ मधील शिक्षणाची खालावत जाणारी गुणवत्ता लक्षात घेता स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या प्राथमिक शाळांप्रमाणेच या शाळांसाठीही शैक्षणिक गुणवत्ता विकास कार्यक्रम सुरु करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय - आदिवासी विकास विभागामार्फत चालविल्या जाणाऱ्या शासकीय व अनुदानित आश्रमशाळेतील इयत्ता १ली ते ८वी च्या वर्गातील सर्व विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक गुणवत्ता विकास कार्यक्रम सुरु करण्याचे आदेश या शासन निर्णयानुसार देण्यात येत आहेत. प्रस्तुत शासन निर्णयानुसार आश्रमशाळांमध्ये अनुसरावयाची कार्यपध्दती पुढीलप्रमाणे आहे --

शैक्षणिक गुणवत्ता विकास कार्यक्रमाची व्याप्ती - गुणवत्तेची वृद्धी ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया असून वर्षभराच्या अध्ययनातून विद्यार्थी नेमके काय शिकले, सर्व विषयांचे त्याचे संबोध स्पष्ट झाले आहेत काय व अपेक्षित किमान कौशल्ये त्याने आत्मसात केली आहेत काय, म्हणजे अध्ययन अध्यापनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर विद्यार्थ्याने अपेक्षित गुणवत्ता संपादित केली आहे किंवा कसे, याची खातरजमा करून घेणे आवश्यक असते. त्याकरिता सातत्यपूर्ण व सर्वंकष मूल्यमापनाची आवश्यकता भासते. या तत्वाचा वापर करूनच शैक्षणिक गुणवत्ता विकास कार्यक्रमाची आखणी करण्यात आलेली आहे. या कार्यक्रमांमध्ये विद्यार्थ्यांना सातत्यपूर्ण चाचण्या देणे, त्यांच्या उत्तरपत्रिकांची काळजीपूर्वक तपासणी करणे, अप्रगत भागाचा सराव करून घेणे व प्रत्येक विद्यार्थ्याने अपेक्षित गुणवत्ता संपादन केली आहे याची पर्यवेक्षीय यंत्रणेमार्फत खात्री करून घेणे या बाबींना प्राधान्य देण्यात आलेले आहे.

कार्यक्रमाचे स्वरूप - शैक्षणिक गुणवत्ता विकास कार्यक्रमांतर्गत प्रत्येक महिन्याला एक व वर्षातून एकूण ८ चाचण्या घेण्याचा कार्यक्रम निश्चित करण्यात आलेला आहे. त्यापैकी ४ चाचण्या पहिल्या सत्रामध्ये आणि ४ चाचण्या दुसऱ्या सत्रामध्ये घेण्यात येतील.

चाचणीचे स्वरूप - इयत्ता १ ली ते ८ वी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांचे इयत्ता १ ली ते ४ थी व इयत्ता ५ वी ते ८ वी असे दोन गट तयार करण्यात येतील.

१) इयत्ता १ ली ते ४ थी - या वर्गांना भाषा, गणित, इंग्रजी व परिसर अभ्यास या ४ विषयांची प्रत्येकी १० गुणांची अशी एकूण ४० गुणांची एक याप्रमाणे वर्षभरात ८ चाचण्या घेण्यात येतील.
टीप - इयत्ता पहिलीला पहिल्या सत्रात लेखी मूल्यांकन अपेक्षित नसल्याने पहिल्या सत्रातील पहिलीच्या चाचण्या तोंडी स्वरूपात होतील.

२) इयत्ता ५ वी ते ७ वी - या वर्गांसाठी भाषा, गणित, इंग्रजी, विज्ञान व समाजशास्त्र असे पाच विषय निश्चित करण्यात आलेले असून प्रत्येक विषयाचे प्रत्येकी १० गुण याप्रमाणे एक चाचणी ५० गुणांची असेल. याप्रमाणे वर्षभरात ८ चाचण्या घेण्यात येतील.

पायाभूत चाचणी - शैक्षणिक गुणवत्ता विकास कार्यक्रमांतर्गत विद्यार्थ्यांच्या मूल्यांकनाची सुरुवात करण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांचे मुलभूत ज्ञान तपासले जाणे आवश्यक आहे. विद्यार्थी ज्या इयत्तेत शिकत आहे, त्या इयत्तेच्या त्या त्या विषयांच्या क्षमता विद्यार्थ्याने संपादित कराव्यात यासाठी त्याला तो शिकत असलेल्या पूर्वीच्या इयत्तेच्या क्षमता प्रभुत्व पातळीपर्यंत संपादित

झाल्या असणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय तो सध्याच्या इयत्तेतील अभ्यासक्रम अवगत करू शकणार नाही. म्हणूनच शैक्षणिक गुणवत्ता विकास कार्यक्रमांमध्ये आशयज्ञान चाचणी सुरु करण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांच्या पायाभूत ज्ञानाची पडताळणी करण्याचा निर्णय शासनाने घेतला आहे. पायाभूत चाचणी ही विद्यार्थ्यांच्या पूर्वसंपादित क्षमता आणि ज्ञानावर आधारित असते आणि सदर पायाभूत चाचणीमध्ये त्याने संपादित केलेल्या गुणांच्या आधारेच तो विद्यार्थी आशयज्ञान चाचणीस पात्र किंवा अपात्र हे ठरविले जाते. पायाभूत चाचणी ही पूर्वज्ञानावर आधारित असल्याने सदर चाचणीस पात्र ठरण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी किमान ७५ टक्के गुण मिळविणे आवश्यक असेल. ७५ टक्के पेक्षा कमी गुण मिळालेले विद्यार्थी आशयज्ञान चाचणीस अपात्र समजले जातात व त्यांना तो आशयज्ञान चाचणीस पात्र ठरेपर्यंत पायाभूत चाचणी पुन्हा पुन्हा दिली जाईल.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शाळांसाठी सन २००५-०६ मधील हा कार्यक्रम सुरु करताना त्या विद्यार्थ्यांनाही पायाभूत चाचणी देण्यात आलेली होती. सदर चाचणीची उपयुक्तता लक्षात घेऊन आदिवासी विकास विभागाच्या आश्रमशाळांतील विद्यार्थ्यांसाठी देखील शैक्षणिक गुणवत्ता विकास कार्यक्रमाची सुरुवात पायाभूत चाचणीने करण्याचा निर्णय शासनाने घेतला आहे.

चाचणी घेण्याची पद्धती -

- १) चाचणीसाठी प्रश्नपत्रिका विभागीय शिक्षण उपसंचालक स्तरावर काढण्यात येईल.
- २) चाचणीची प्रश्नपत्रिका शाळांना गट शिक्षणाधिकारी यांच्यामार्फत शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक) पुरवतील.
- ३) आश्रमशाळांची चाचणी केंद्रप्रमुख (जि.प.) आपल्या पथकाच्या मदतीने घेतील.
- ४) जिल्ह्यातील सर्व शाळांसाठी चाचणीचा दिनांक एकच राहील व तो शिक्षणाधिकारी निर्धारित करतील.
- ५) अपवादात्मक परिस्थितीत एखादी चाचणी निर्धारित दिनांकास घेणे शक्य न झाल्यास शिक्षणाधिकाऱ्यांच्या पूर्वपरवानगीने सदर चाचणी नंतरच्या दिवशी घेता येईल.
- ६) वर्ग/विषय शिक्षक चाचणी झाल्याबरोबर त्या दिवशी मूल्यमापन करून संकलित गुणनोंद अहवाल परीक्षा संचालकाकडे (केंद्र प्रमुखाकडे) सादर करतील.

चाचणीचे संनियंत्रण -

- १) शैक्षणिक गुणवत्ता विकास कार्यक्रमाच्या नमुना प्रश्नपत्रिकेप्रमाणे प्रत्येक चाचणीसाठी प्रश्नपत्रिका विभागीय शिक्षण उपसंचालक तज्ञ शिक्षकांच्या मदतीने तयार करतील.
- २) आशयज्ञान चाचणीसाठी प्रश्नपत्रिका तयार करताना त्या त्या विषयाचा त्या त्या महिन्याचा अभ्यासक्रम विचारात घेण्यात येईल.
- ३) चाचणीचा दिनांक शिक्षणाधिकारी निश्चित करतील व जिल्ह्यामध्ये एकाच दिवशी सर्व शाळांमध्ये चाचणीचे आयोजन करण्यात येईल.
- ४) चाचणीच्या उत्तरपत्रिकेसाठी शाळेमार्फत विद्यार्थ्यांना कोरे कागद पुरविण्यात येतील.
- ५) विद्यार्थ्यांच्या चाचणी उत्तरपत्रिकेच्या नस्ती चाचणीनिहाय सुरक्षित ठेवण्यात येतील.

- ६) चाचणी शिस्तबद्ध पद्धतीने पार पाडण्याची जबाबदारी संबंधित शाळेच्या मुख्याध्यापकांची व संबंधित केंद्रप्रमुखांची राहिल.
- ७) विस्तार अधिकारी, गट शिक्षणाधिकारी, उपशिक्षणाधिकारी आणि शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक) हे चाचणीच्या दिवशी जास्तीत जास्त शाळांना भेट देऊन पडताळणी करतील. तसेच सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी (शिक्षण), प्रकल्प अधिकारी व अपर आयुक्त हे आदिवासी विकास विभागाचे अधिकारीही या कामासाठी जास्तीत जास्त भेटी देतील.
- ८) शिक्षण विस्तार अधिकारी (माध्यमिक), उप शिक्षणाधिकारी (माध्यमिक) व शिक्षणाधिकारी (माध्यमिक) यांनी प्रत्येकी एक तालुका घेऊन जास्तीत जास्त शाळांना चाचणीच्या दिवशी भेट देण्याची कार्यवाही करावी.

अहवाल संकलन पद्धती - चाचणीनंतर त्याच दिवशी वर्ग / विषय शिक्षक मूल्यमापनानंतर "प्रपत्र अ" मध्ये माहिती भरून ती संध्याकाळपर्यंत केंद्रप्रमुखाकडे हस्तांतरित करतील.

अ) मुख्याध्यापक / केंद्रप्रमुख -

- १) सर्व वर्ग / विषय शिक्षकाकडून "प्रपत्र अ" पूर्ण भरून घेतील व परीक्षा संचालकाकडे देतील.
- २) शाळांची संकलित माहिती "प्रपत्र अ" (केंद्रप्रमुख) मध्ये संकलित करतील, संकलित प्रपत्र गट शिक्षणाधिका-यांकडे चाचणी दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळपर्यंत सादर करतील.

ब) गटशिक्षणाधिकारी -

- १) सर्व आश्रमशाळांचे "प्रपत्र अ" मध्ये (मुख्याध्यापक) केंद्रप्रमुखाकडून अहवाल प्राप्त करून घेतील.
- २) गटाचा संकलित अहवाल तयार करतील.
- ३) चाचणीनंतर सातव्या दिवसापर्यंत शिक्षणाधिकाऱ्याकडे अहवाल सादर करतील.

क) शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक) -

- १) सर्व गटाचा अहवाल "प्रपत्र अ" मध्ये प्राप्त करून घेतील.
- २) जिल्ह्याचा संकलित अहवाल तयार करतील.
- ३) जिल्ह्याचा संकलित अहवाल विभागीय शिक्षण उपसंचालक चाचणीनंतर नवव्या दिवशीपर्यंत सादर करतील.

ड) विभागीय शिक्षण उपसंचालक -

- १) विभाग व जिल्ह्याचा संकलित अहवाल प्राप्त करून घेतील.
- २) विभागाचा संकलित अहवाल तयार करतील.
- ३) विभागाचा संकलित अहवाल चाचणीनंतर ११ व्या दिवशीपर्यंत शैक्षणिक गुणवत्ता नियंत्रण कक्षाला सादर करतील.

प्रशिक्षण व कृती कार्यक्रम - शैक्षणिक गुणवत्ता विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी व संनियंत्रण, त्या विषयीचा अहवाल, संकलन, प्रपत्रे याबाबत क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांचे खालीलप्रमाणे

प्रशिक्षण आयोजित करण्यात येईल.

- १) राज्यस्तर - प्रत्येक जिल्ह्याचे शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक) व एक उप शिक्षणाधिकारी (माध्यमिक) व सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी (शिक्षण) , सहाय्यक आयुक्त (शिक्षण) व सर्व उपायुक्त आदिवासी विकास विभाग यांचे राज्य स्तरावरील एक दिवसाचे कृतिसत्र घेण्यात येईल.
- २) जिल्हा स्तर - सर्व उप शिक्षणाधिकारी (माध्यमिक), गट शिक्षणाधिकारी, प्रकल्प अधिकारी, सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी (शिक्षण) यांचे जिल्हा स्तरावर एक दिवसाचे प्रशिक्षण शिक्षणाधिकारी (माध्यमिक) हे आयोजित करतील,
- ३) तालुका स्तर - सर्व आदिवासी आश्रमशाळांच्या मुख्याध्यापकांचे एक दिवसाचे प्रशिक्षण गट शिक्षणाधिकारी तालुका स्तरावर आयोजित करतील,
- ४) शाळा स्तर - शाळेतील सर्व संबंधित शिक्षकांना एक दिवसीय प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था मुख्याध्यापक करतील.

गुणवत्ता ठरविण्याची पद्धती - चाचणीनंतर संकलित अहवालावरून विद्यार्थी, वर्ग व शाळा यांची गुणवत्ता निर्धारित करण्यासाठी खालील सुत्रांचा वापर करण्यात यावा.

$$\text{विषयाची शेकडा गुणवत्ता} = \frac{\text{वर्गातील सर्व विद्यार्थ्यांनी प्राप्त केलेले गुण} \times 100}{\text{वर्गाची पटसंख्या} \times \text{चाचणीसाठी असलेले एकूण गुण}}$$

$$\text{वर्गाची शेकडा गुणवत्ता} = \frac{\text{वर्गातील सर्व विद्यार्थ्यांनी सर्व विषयात प्राप्त केलेले एकूण गुण} \times 100}{\text{वर्गाची पटसंख्या} \times \text{सर्व विषयांचे एकूण गुण}}$$

$$\text{शाळेची शेकडा गुणवत्ता} = \frac{\text{सर्व वर्गातील विद्यार्थ्यांनी प्राप्त केलेले एकूण गुण} \times 100}{\text{सर्व वर्गातील विद्यार्थी संख्या} \times \text{सर्व विषयांचे एकूण गुण}}$$

- १) विषयाची शेकडा गुणवत्ता व वर्गाची शेकडा गुणवत्ता काढण्याच्या सूत्राप्रमाणे प्रत्येक विषय व वर्ग शिक्षक मूल्यमापनानंतर आपल्या विषयाची व वर्गाची शेकडा गुणवत्ता निर्धारित करतील.
- २) शाळेची शेकडा गुणवत्ता निर्धारित करावयाच्या वरील सूत्राप्रमाणे प्रत्येक मुख्याध्यापक आपल्या शाळेची गुणवत्ता निर्धारित करतील.
- ३) केंद्रप्रमुखाने वर्ग / विषय, शिक्षक यांनी त्यांच्या विषय / वर्गाची आणि मुख्याध्यापक यांनी शाळेची गुणवत्ता निर्धारित केलेल्या गुणवत्तेच्या सूत्राप्रमाणे असल्याची खात्री करून घेतील.

लोक सहभाग - गुणवत्ता विकासाच्या या कार्यक्रमांमध्ये पालक, लोकप्रतिनिधी, शिक्षक पालक संघ आणि स्थानिक शिक्षणतज्ञ यांना सहभागी करून घेऊन चाचणीचे विश्लेषण योग्यतऱ्हेने होऊन वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन व्हावे यासाठी त्यांनाही सहभागी करून घेण्यात येईल. चाचणीच्या दिवशी स्थानिक लोकप्रतिनिधी, संस्था प्रतिनिधी आणि शिक्षक पालक संघाचे प्रतिनिधी यांच्या भेटीचा कार्यक्रम आयोजित करण्यात येईल. गुणवत्ता विकासात लोकांचा

सहभाग वाढविण्यासाठी मुख्याध्यापकाने गुणवत्ता चाचणीचे आयोजन करताना खालीलप्रमाणे कार्यवाही करावी.

- १) पालक शिक्षक संघाची बैठक घेऊन उपक्रमाचे स्वरूप समजावून देतील,
- २) प्रत्येक चाचणीनंतर मूल्यमापन अहवाल सादर करतील,
- ३) गुणवत्ता वाढीसंबंधी सदस्यांच्या आणि पालकांच्या सुचनांची नोंद घेतील व त्यावर कार्यवाही करतील.

गुणवत्तादर्शक निकष - गुणवत्ता विकास चाचणीच्या मूल्यांकनानुसार दर्जा दर्शविण्यासाठी खालीलप्रमाणे कार्यवाही करण्यात येईल.

- १) ज्या शाळा, वर्ग किंवा विद्यार्थी यांची संपादनूक ० टक्के ते २५.९ टक्के आहे, त्यांना ● ● देण्यात येतील (दोन काळे ठिपके),
- २) ज्यांची संपादनूक २६ टक्के ते ४९.९ टक्के आहे त्यांना ● देण्यात येईल (एक काळा ठिपका).

एक काळा ठिपका म्हणजे असमाधानकारक संपादनूक आणि दोन काळे ठिपके म्हणजे निकृष्ट संपादनूक असे समजण्यात येईल.

- ३) ज्यांची संपादनूक ५० टक्के ते ५९.९ टक्के आहे, त्यांना * (स्टार) देण्यात येईल,
- ४) ज्यांची संपादनूक ६० टक्के ते ६९.९ टक्के आहे, त्यांना * * देण्यात येतील,
- ५) ज्यांची संपादनूक ७० ते ७९.९ टक्के आहे, त्यांना * * * देण्यात येतील,
- ६) ज्यांची संपादनूक ८० टक्के ते ८९.९ टक्के आहे, त्यांना * * * * देण्यात येतील,
- ७) ज्यांची संपादनूक ९० टक्के किंवा त्यापेक्षा जास्त आहे, त्यांना * * * * * देण्यात येतील.

सूचना : गुणवत्तादर्शक निकषांतर्गत * (स्टार) आशय ज्ञान चाचणीच्या टक्केवारीनुसार देण्यात येतील. मूलभूत चाचणीसाठी * (स्टार) अथवा ● ● (काळे ठिपके) देण्यात येणार नाहीत.

अप्रगत शाळेबाबतची कार्यवाही - गुणवत्ता चाचणीमध्ये ज्या शाळांची प्रगती समाधानकारक दिसून येणार नाही, त्यांच्याबाबत पुढीलप्रमाणे कार्यवाही केली जाईल.

- १) विद्यार्थ्यांची सरासरी संपादनूक ५० टक्के पेक्षा कमी असणाऱ्या वर्ग/विषय शिक्षकांना पहिल्या चाचणीनंतर ताकीद देण्यात येईल,
  - २) वर्गातील विद्यार्थ्यांची संपादनूक दुसऱ्या, तिसऱ्या आणि चौथ्या चाचणीनंतर देखील ५० टक्के पेक्षा जास्त दिसून न आल्यास वर्ग/विषय शिक्षकांची एक किंवा दोन वेतनवाढी बंद करणे.
  - ३) कारवाई करताना कोणावरही अन्याय होणार नाही, याची खात्री शिक्षणाधिकारी करून घेतील,
- वर्षाअखेरच्या अंतिम चाचणीत ज्या वर्ग शिक्षकाची वर्ग गुणवत्ता असमाधानकारक अथवा

निष्कृष्ट दिसून येईल. त्यांच्या विरुद्ध शिस्तभंगाची / मोठ्या शिक्षेची कारवाई करण्यात येईल.

उपचारात्मक अध्यापन -

- १) ज्या शिक्षकांच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांची संपादनूक ५० टक्के पेक्षा कमी दिसून येईल, ते शिक्षक शाळेच्या वेळेत उपचारात्मक वर्गाचे आयोजन करतील. जर स्वेच्छेने जादा वेळ द्यावयास तयार असतील तर ते शाळेच्या वेळेपूर्वी वा नंतर या वर्गाचे आयोजन करू शकतील.
- २) मुख्याध्यापक उपचारात्मक अध्यापनाचे शिक्षकनिहाय नियोजन करतील.
- ३) नियोजनाप्रमाणे उपचारात्मक अध्यापन प्रत्येक वर्गात सुरु असल्याची मुख्याध्यापक पडताळणी करतील.
- ४) उपचारात्मक अध्यापन वर्गात विद्यार्थी अप्रगत राहण्याच्या कारणांचा शोध घेऊन ती दूर करण्याचे दृष्टीने उपयुक्त ठरणारे अध्यापन शिक्षक करीत आहेत, याची मुख्याध्यापक वेळोवेळी पडताळणी करतील.
- ५) उपचारात्मक अध्यापन वर्गासाठी साहित्य निर्मितीचा कार्यक्रम मासिक बैठकीमध्ये घेण्यात येईल.
- ६) उपचारात्मक अध्यापन वर्गामध्ये अधिकाधिक शैक्षणिक साहित्य वापरले जाईल, याकडे मुख्याध्यापक लक्ष पुरवतील.
- ७) मुख्याध्यापक मासिक सभेमध्ये उपचारात्मक अध्यापन यावर गटचर्चा घेऊन त्यातील सूचना सर्व शिक्षकांपर्यंत पोहोचवतील.
- ८) उपचारात्मक अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांची प्रगती झाली आहे किंवा कसे, याची पडताळणी चाचणीद्वारे करण्यात येईल.

पारितोषिक/पुरस्कार/प्रमाणपत्रे इ. -

- १) तालुका स्तर - तालुका पातळीवर सर्वोत्कृष्ट ठरणाऱ्या आश्रमशाळांमधील सर्व संबंधित शिक्षकांना एक अतिरिक्त वेतनवाढ मंजूर करणेबाबत विचार करण्यात येईल,
- २) जिल्हा स्तर - जिल्हा स्तरावर सर्वोत्कृष्ट ठरणाऱ्या आश्रमशाळांतील संबंधित शिक्षकांना २ वेतनवाढी मंजूर करण्याबाबत विचार करण्यात येईल.

वरीलप्रमाणे केंद्र, तालुका आणि जिल्हा स्तरावरील उत्कृष्ट शाळा निर्धारित करताना त्या शाळेच्या वर्षभरातील चाचण्यांतील संपादनूकीची सरासरी लक्षात घेतली जाईल.

क्षेत्रीय अधिकारी - क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांना सुद्धा पुढीलप्रमाणे पुरस्कार/प्रमाणपत्रे देण्यात येतील.

- १) ज्या अधिकाऱ्याच्या क्षेत्रास पाच स्टार प्राप्त झालेले आहेत, त्यांना दोन आगाऊ वेतनवाढी देणेबाबत विचार करण्यात येईल.
- २) ज्या अधिकाऱ्याच्या क्षेत्रास चार स्टार प्राप्त झालेले आहेत, त्यांना एक आगाऊ वेतनवाढ देण्याबाबत विचार करण्यात येईल.
- ३) ज्या अधिकाऱ्याच्या क्षेत्रात तीन स्टार प्राप्त झालेले आहेत, त्यांना प्रशस्तीपत्र देण्यात येईल.

गुणवत्ता विकासाच्या कार्यक्रमांमध्ये उत्कृष्ट कार्य करणाऱ्या व नावीन्यपूर्ण कार्यपद्धतीने इतरांना मार्गदर्शक वस्तुपाठ देणाऱ्या शिक्षक, मुख्याध्यापक, केंद्र मुख्याध्यापक, व अन्य प्रशासकीय यंत्रणेच्या कार्याची नोंद घेऊन त्याबाबतचा अहवाल शैक्षणिक गुणवत्ता नियंत्रण कक्षाकडे पाठविण्यात यावा. शिक्षक, मुख्याध्यापक व विस्तार अधिकारी यांच्या पारितोषिक व शिक्षेबाबतची कार्यवाही जिल्हा सक्षम प्राधिकारी करतील. सहा. आयुक्त (शिक्षण), प्रकल्प अधिकारी, सहा. प्रकल्प अधिकारी (शिक्षण), व तत्सम अधिकाऱ्यांच्या संदर्भातील प्रस्ताव, मात्र शैक्षणिक गुणवत्ता नियंत्रण कक्षामार्फत वरिष्ठांकडे पाठवतील.

गुणवत्ता विकासाच्या कार्यक्रमाचे संनियंत्रण - प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये गुणवत्ता विकास कार्यक्रमाच्या संनियंत्रणासाठी एक स्वतंत्र कक्ष स्थापन करण्यात येईल. या कक्षामध्ये खालील व्यक्तींचा समावेश असेल.

१	उपायुक्त (आयुक्त कार्यालय)	प्रमुख
२	सहा. आयुक्त (शिक्षण)	सदस्य-सचिव
३	प्रकल्प अधिकारी	सदस्य
४	शिक्षणाधिकारी (माध्यमिक)	सदस्य
५	समाजकल्याण अधिकारी	सदस्य
६	सहा. प्रकल्प अधिकारी (शिक्षण)	सह सचिव
७	दोन शिक्षणतज्ञ (एक महिला)	सदस्य

तालुका पातळीवर ही जबाबदारी पंचायत समितीकडे गट गटविकास अधिकाऱ्यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन करून सोपविण्यात येईल तर शाळा पातळीवर **पालक शिक्षक संघाकडे** सोपविण्यात येईल.

चाचणीचे वेळापत्रक - शैक्षणिक वर्ष २००६-२००७ पासून प्रत्येक वर्षी ८ चाचण्या घेण्यात येतील. सन २००६-२००७ पासून प्रथम चाचणी जुलैमध्ये, द्वितीय चाचणी ऑगस्ट, तृतीय चाचणी सप्टेंबर, चौथी चाचणी ऑक्टोबर/नोव्हेंबर, पाचवी चाचणी डिसेंबर, सहावी चाचणी जानेवारी, सातवी चाचणी फेब्रुवारी व आठवी चाचणी मार्च महिन्यात घेतली जाईल.

गुणवत्ता चाचणीच्या नियोजन व आयोजनाबाबतची जबाबदारी -

१) **शिक्षक -**

- ❖ शिक्षकांनी त्यांना पुरविलेल्या प्रश्नपत्रिकेनुसार शालेय स्तरावर आपापल्या वर्गाची/विषयाची चाचणी दिलेल्या तारखेला आयोजित करावी.
- ❖ पालक शिक्षक संघाची मदत घेऊन सर्व विद्यार्थी चाचणीच्या दिवशी हजर राहतील, अशी व्यवस्था संबंधित शिक्षकांनी करावी.
- ❖ प्रत्येक विद्यार्थ्यांनी गुणवत्ता चाचणी शाळेने पुरविलेल्या कोऱ्या कागदावर द्यावी.
- ❖ सदर कागदावर/उत्तरपत्रिकेवर विद्यार्थ्यांनी लिहिलेली उत्तरे शिक्षकांनी तपासून त्याबाबतचे मूल्यांकन करून विद्यार्थ्यांच्या उत्तरपत्रिका स्वतंत्र संचिकेत वर्ष अखेरपर्यंत जतन करून ठेवाव्यात.

- ❖ शिक्षकांनी चाचणीच्या दिवशीच मूल्यमापन करून 'अ' प्रपत्रातील आपला अहवाल मुख्याध्यापक यांना सादर करावा.
- ❖ मूल्यमापनानंतर विषयनिहाय, प्रश्ननिहाय वर्गवारीचे अवलोकन करून शिक्षकांनी सर्वप्रथम चाचणीतील ज्या प्रश्नांची उत्तरे विद्यार्थी बरोबर सोडवू शकले नाहीत, त्या प्रश्नांची उत्तरे त्यांच्याकडून बरोबर लिहीपर्यंत व संबोध स्पष्ट होईपर्यंत सराव करून घ्यावा.
- ❖ उपचारात्मक शिक्षण कार्यक्रमाचे नियोजन करावे. उपचारात्मक कार्यक्रमाद्वारे, तसेच नियमित अध्यापनातून विद्यार्थ्यांची संपादनूक पातळी अपेक्षेप्रमाणे राखण्याची जबाबदारी शिक्षकांनी पार पाडावी.
- ❖ चाचण्या घेताना व मूल्यमापन करताना संपूर्ण सचोटी राखावी. त्रयस्थ व्यक्तीमार्फत अथवा पर्यवेक्षण अधिकार्यामार्फत होणाऱ्या पुनर्मुल्यांकनात व शिक्षकाच्या मूल्यमापनात फरक पडता कामा नये,
- ❖ अपेक्षित गुणवत्ता राखू न शकणारे व मूल्यमापन वस्तुनिष्ठ न करणारे शिक्षक आपल्या कर्तव्यात कसूर करताहेत, असे समजण्यात येईल, याची त्यांनी जाणीव ठेवावी.

२) मुख्याध्यापक -

- ❖ वेळापत्रकानुसार चाचणीचे आयोजन व शिक्षकांच्या वर्गनिहाय अहवालाचे संकलन करून चाचणीनंतर दुसऱ्या दिवशी अहवाल केंद्रप्रमुख, आदिवासी विभाग यांच्याकडे दिला जाईल व असे करताना कोणत्याही शिक्षकाचा अथवा मुख्याध्यापकाचा अध्यापन कालावधी प्रपत्र पोहचून देण्याचे कामी खर्ची पडणार नाही याची खबरदारी घेतील,
- ❖ आपल्या अधिनस्थ सर्व शिक्षकांच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांची संपादनूक सुधारत आहे यावर योग्य नियंत्रण ठेवतील,
- ❖ शाळेत गुणवत्ता विकास कार्यक्रमाचे नियोजन आणि मूल्यमापन वस्तुनिष्ठपणे होत आहे, याची खात्री करतील,
- ❖ प्रत्येक वर्गातील जे विद्यार्थी चाचणी परीक्षेत अपेक्षित गुणवत्ता संपादन करण्यात अयशस्वी झालेत, त्या सर्वाकरिता नियमितपणे शाळेच्या वेळेत अथवा शिक्षकांच्या स्वेच्छेने शाळेपूर्वी वा शाळेत उपचारात्मक वर्ग आयोजित करतील,
- ❖ पहिल्या चाचणीनंतर ज्या वर्गाची संपादनूक असमाधानकारक आहे, त्यांचेविरुद्धच्या योग्य त्या कारवाईस्तव त्या वर्गाच्या शिक्षकांची नावे संबंधित व्यवस्थापनाला कळवतील,
- ❖ स्वतःकडे असलेल्या वर्गातील विद्यार्थ्यांची संपादनूक इतरांना आदर्शवत ठरेल, अशा पद्धतीने प्रयत्न करतील.
- ❖ विद्यार्थ्यांच्या उत्कृष्ट संपादणुकीकरीता अध्ययन-अध्यापन कालावधीत शिक्षक एकही क्षण वाया घालवित नाहीत याची खात्री करून घेतील व वर्गाभ्यास अखंडीतपणे सुरू ठेवण्याची दक्षता घेतील,
- ❖ प्रत्येक गुणवत्ता चाचणीनंतर होणाऱ्या ग्रामशिक्षण समितीच्या बैठकीमध्ये चाचणी संबंधीचा वर्ग आणि शिक्षकनिहाय अहवाल सादर करतील,
- ❖ गुणवत्ता विकास कार्यक्रमासंदर्भात पालक शिक्षक संघाच्या बैठकीमध्ये झालेल्या चर्चेची नोंद घेतील व आवश्यकतेप्रमाणे उचित कार्यवाही करतील.

आश्रमशाळास्तरावरील वाचन - शैक्षणिक गुणवत्ता विकासाच्या कार्यक्रमांमध्ये वाचनाचा समावेश करण्यात आला असून प्रत्येक दोन चाचण्यांनंतर वाचनाचा कार्यक्रम हाती घेण्यात येईल. पहिल्या सत्रात दोन वेळा व दुस-या सत्रात दोन वेळा म्हणजेच चाचणी क्रमांक १ व २ नंतर पहिले वाचन, चाचणी क्रमांक ३ व ४ नंतर दुसरे वाचन, चाचणी क्रमांक ५ व ६ नंतर तिसरे वाचन व चाचणी क्रमांक ७ व ८ नंतर चौथ्या वाचनाचे आयोजन मुख्याध्यापकांनी करावयाचे आहे. प्रकल्पातील सर्व आश्रमशाळांमध्ये एकाच दिवशी वाचनाचे कार्यक्रम आयोजित होणेचे दृष्टीने शिक्षणाधिकारी प्रत्येक आश्रमशाळास्तरीय वाचनाची तारीख व वेळ निश्चित करतील.

३) केंद्रप्रमुख (आदिवासी विभाग) -

- आपल्या क्षेत्रातील सर्व आश्रमशाळांच्या गुणवत्ता चाचणीचा अहवाल संबंधित केंद्रप्रमुखांनी चाचणीनंतर "अ" प्रपत्रात ५ दिवसांचे आत गट शिक्षणाधिकाऱ्यांना सादर करावा.
- ५० टक्के शाळांचे प्रथम सत्रात आणि ५० टक्के शाळांचे द्वितीय सत्रात पूनर्मूल्यांकन करतील. पूनर्मूल्यांकनाच्या किमान एका वर्गातील सर्वच विद्यार्थ्यांची चाचणी घेतील, तपासणी करतील व प्रपत्र "क" मधील अहवाल सहाय्यक आयुक्त (शिक्षण), आदिवासी विभाग यांना सादर करतील.
- पूनर्मूल्यांकन २० टक्के पेक्षा अधिक तफावत आढळल्यास संबंधितांविरुद्ध कारवाईचा प्रस्ताव सहाय्यक आयुक्तांकडे पाठवतील.
- क्षेत्रातील शाळांमध्ये सुरु असलेल्या उपचारात्मक शिक्षणाच्या किमान १० वर्गांना महिन्यातून भेट देतील.
- उपचारात्मक अध्यापनासाठी मासिक बैठकांमध्ये शिक्षकांना मार्गदर्शन करतील. ज्या शिक्षकांचा व शाळांचा दर्जा आणि संपादनूक असमाधानकारक आहे, त्यांच्याविरुद्ध प्रशासकीय कारवाईसाठी संबंधितांची नावे सहाय्यक आयुक्त (शिक्षण), आदिवासी विभाग यांच्याकडे कळवतील.

४) सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी, (शिक्षण) आदिवासी विकास विभाग -

- क्षेत्रातर्गत सर्व यंत्रणेला गुणवत्ता विकास कार्यक्रम पुरेपूर समजल्याची खात्री करून घेतील.
- वेळापत्रकानुसार चाचण्या घेण्याची पूर्वतयारी मुख्याध्यापकांनी केल्याची खातरजमा करून घेतील.
- गुणवत्ता विकास चाचणीनंतर गटाचा संकलित अहवाल ७ दिवसांचे आत सहाय्यक आयुक्त, आदिवासी विकास विभाग यांच्याकडे प्रपत्र "अ" मध्ये पाठवतील.
- प्रथम सत्रात किमान ५ आणि द्वितीय सत्रात किमान ५ अशा एकूण १० शाळांतील प्रत्येकी किमान एका वर्गातील सर्व विद्यार्थ्यांचे पूनर्मूल्यांकन करतील.
- राज्य पातळीवर "गुणवत्ता विकास कार्यक्रम" कक्ष स्थापन करून त्याची जबाबदारी एका सहाय्यक आयुक्त (शिक्षण) अधिकाऱ्यांकडे सोपवतील व महिन्यातून एकदा सर्व केंद्रप्रमुखांच्या उपस्थितीत गुणवत्ता विकास कार्यक्रमाचा आढावा घेतील.
- केंद्रप्रमुख मुख्याध्यापक यांचेविरुद्ध प्रशासकीय कारवाई करतील. कारवाईचे अधिकार त्यांच्या स्तरावर नसल्यास कारवाईचा प्रस्ताव आयुक्त, आदिवासी विकास विभाग

यांच्याकडे पाठवतील व कारवाई होईपर्यंत त्याबाबतचा पाठपुरावा करतील.

- शाळा व प्रकल्प पातळीवर उत्कृष्ट काम करणाऱ्या शिक्षकाची नोंद घेतील व त्यांना प्रशस्तीपत्र देतील. तसेच कार्यक्रमांतर्गत अन्य पारितोषिकाकरिता नावांची शिफारस करतील.
- तालुक्यातील उत्कृष्ट शाळेच्या पुरस्काराचा प्रस्ताव सहाय्यक आयुक्त (शिक्षण) आदिवासी विकास विभाग यांच्याकडे पाठवतील.

५) **प्रकल्प पातळीवर तपासणी पथक** - तालुक्यातील पाच उपक्रमशील मुख्याध्यापकांचे एक पथक तयार करण्यात येईल. सदर पथक दरमहा किमान ५ शाळांना भेट देऊन एकावेळी किमान ३ वर्गांचे पुनर्मूल्यांकन करतील.

६) **विभागीय शिक्षण उप संचालक** - केंद्रप्रमुख, आदिवासी विभाग, गट शिक्षणाधिकारी आणि उप शिक्षणाधिकारी (माध्यमिक) यांचे एक दिवसीय कृतीसत्र घेऊन त्यांना गुणवत्ता कार्यक्रम समजावून सांगतील.

- शाळा स्तरावर गुणवत्ता चाचणी आयोजित करण्याकरिता परिपूर्ण पूर्वतयारी झाल्याची प्रकल्प अधिकारी, आदिवासी विकास विभागामार्फत खात्री करून घेतील.
- वेळापत्रकानुसार संपूर्ण जिल्ह्यातील प्रत्येक आदिवासी आश्रमशाळेत चाचण्यांचे आयोजन झाल्याची, योग्य पद्धतीने मूल्यमापन सुरु असल्याची खात्री संबंधित केंद्रप्रमुखामार्फत करून घेतील.
- प्रकल्प स्तरावरून प्राप्त झालेल्या अहवालांचे संकलन करून जिल्ह्याचा संकलित अहवाल चाचणी झाल्यापासून ९ दिवसांचे आत विभागीय शिक्षण उपसंचालकांना सादर करतील.
- शाळानिहाय अहवालांचे संगणकीकरण करतील.
- गुणवत्ता विकास कार्यक्रमांतर्गत उपचारात्मक अध्यापनासाठी शैक्षणिक साहित्य तयार करून घेतील, त्याबाबतचे वेळापत्रक ठरवतील व आवश्यक असल्यास, संबंधितांचे प्रशिक्षण आयोजित करतील.
- गुणवत्ता विकासातील अप्रगत विद्यार्थ्यांचा शोध घेऊन त्यातील कारणांच्या निराकरणासाठी जिल्हा पातळीवर तज्ञ शिक्षकांचे कृतीसत्र घेऊन शाळानिहाय अथवा सर्वसामान्यपणे कोणते कार्यक्रम सुरु करता येतील याचा निर्णय घेतील व त्याप्रमाणे उपचारात्मक शिक्षणाचा कृतीकार्यक्रम सर्व शाळांना देतील.
- प्रत्येक चाचणीचा अहवाल आढावा बैठकीमध्ये सादर करतील.
- प्रकल्प अधिकारी यांच्याकडून असमाधानकारक काम असलेल्या शिक्षक / मुख्याध्यापक यांची माहिती संकलित करून त्यांच्या विरुद्ध प्रशासकीय कारवाई करतील.
- जिल्ह्यातील उत्कृष्ट शाळा, शिक्षक व क्षेत्रीय अधिकारी यांची माहिती संकलित करून त्यांना पुरस्कार / प्रशस्तीपत्र देण्याची कार्यवाही करतील.

७) **राज्य व जिल्हा पातळीवरील अधिकारी / प्रकल्प संपर्क अधिकारी यांची भूमिका** -

१) शाळा भेटीच्या वेळी गुणवत्ता चाचणीच्या अभिलेख्यांची पडताळणी प्राथम्याने करतील.

२) गुणवत्ता चाचणीच्या दिवशी जास्तीत जास्त शाळांना भेटी देऊन चाचणी शिस्तबद्ध

- वातावरणात घेतली जाते किंवा कसे याची पाहणी करतील.
- ३) शाळेने गुणवत्ता चाचणीसाठी केलेल्या व्यवस्थेची माहिती घेतील.
  - ४) मूल्यांकन व पुनर्मूल्यांकनाची माहिती घेतील.
  - ५) शाळा भेटीच्या वेळी किमान एका वर्गातील सर्व मुलांची प्रश्नपेढीच्या मदतीने चाचणी परिक्षा घेतील, मूल्यमापन करतील व प्रपत्र "क" मध्ये अहवाल तयार करून सहाय्यक आयुक्त (शिक्षण), आदिवासी विकास विभाग यांचेकडे देतील. या चाचणी परिक्षेतील संपादनूक व यापूर्वी शिक्षकांनी निर्धारित केलेली संपादनूक यामध्ये शिक्षक किंवा पुनर्मूल्यांकन अधिकार्यांनी निष्काळजीपणाने मूल्यांकन केल्याचे आढळून आल्यास संबंधितांविरुद्ध कडक कारवाई प्रस्तावित करतील.

त्रयस्थ संस्थेकडून मूल्यमापन - वर्षाच्या शेवटी शाळांनी घेतलेल्या चाचणीच्या आधारावर त्रयस्थ संस्थेकडून नमुना तपासणी करण्यात येईल. नमुना तपासणीचे स्वरूप, तपासणी करण्याची पद्धती व तपासणी करणारी संस्था ठरविणे इ. बाबतची जबाबदारी शैक्षणिक गुणवत्ता नियंत्रण कक्षाकडे सोपविण्यात येत आहे. त्रयस्थ संस्थेने घेतलेल्या तपासणीच्या आधारावर शैक्षणिक गुणवत्ता नियंत्रण कक्ष प्रकल्पाची श्रेणी ठरवील आणि अहवाल शासनास सादर करील.

हा शासन निर्णय निर्गमित झाल्याच्या तारखेपासून इयत्ता १ ली ते ८ वी चे वर्ग असलेल्या सर्व आश्रमशाळांमधून उपरोक्त शैक्षणिक गुणवत्ता विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात यावी.

राज्यातील आदिवासी विकास विभागाच्या आश्रमशाळांच्या गुणवत्ता विकास कार्यक्रमाचे पर्यवेक्षण, संनियंत्रण तसेच संगणकीकरण याबाबतची जबाबदारी आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक यांची राहिल व सर्व साधारण नियंत्रण याबाबतची जबाबदारी राज्य शैक्षणिक गुणवत्ता नियंत्रक, शैक्षणिक गुणवत्ता नियंत्रण कक्ष यांचेकडे राहिल.

हे आदेश शालेय शिक्षण विभागाचा अनौपचारिक संदर्भ क्रमांक २२७० दिनांक १४.६.२००६ अन्वये त्या विभागाच्या सहमतीने निर्गमित करण्यात येत आहे.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या वेबसाईटवर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संगणक साकेतांक क्रमांक २००६०६१४१७१५३२००१ असा आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

मफिउल हुसेन

(मफिउल हुसेन),
सह सचिव, महाराष्ट्र शासन.

प्रति,
सचिव, शालेय शिक्षण विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक

आयुक्त, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे
 अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, ठाणे, नाशिक, अमरावती, नागपूर
 सह सचिव /उप सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय,
 शिक्षण संचालक (प्राथमिक), महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
 शिक्षण संचालक (माध्यमिक व उच्च माध्यमिक), महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
 संचालक, महाराष्ट्र राज्य, शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे.
 संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.
 संचालक, राज्य शैक्षणिक तंत्रज्ञान संस्था, पुणे.
 शिक्षण संचालक (प्रौढ शिक्षण), महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
 राज्य प्रकल्प संचालक, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई.
 संचालक, महाराष्ट्र शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन संस्था, औरंगाबाद.
 संचालक, शासकीय परीक्षा मंडळ, पुणे.
 सर्व विभागीय शिक्षण उपसंचालक.
 सर्व मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद.
 सर्व शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक / माध्यमिक) जिल्हा परिषद,
 सर्व जिल्हाधिकारी,
 महालेखापाल (लेखा व अनुज्ञेयता), महाराष्ट्र-१, मुंबई.
 महालेखापाल (लेखा व अनुज्ञेयता), महाराष्ट्र-२, नागपूर.
 महालेखापाल (लेखापरीक्षा), महाराष्ट्र-१, मुंबई.
 महालेखापाल (लेखापरीक्षा), महाराष्ट्र-२, नागपूर.
 सर्व प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प.
 सर्व जिल्हा कोषाधिकारी.
 वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई-३२.
 नियोजन विभाग, मंत्रालय, मुंबई-३२.
 ग्रामविकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई-३२.
 मंत्री, शालेय शिक्षण विभाग यांचे खाजगी सचिव
 मंत्री, आदिवासी विकास विभाग यांचे खाजगी सचिव
 राज्यमंत्री, शालेय शिक्षण विभाग यांचे खाजगी सचिव
 राज्यमंत्री, आदिवासी विकास विभाग यांचे खाजगी सचिव
 सर्व कार्यासने , आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
 सर्व मुख्याध्यापक, शासकीय / अनुदानित आश्रमशाळा(आयुक्त, आ.वि. यांचे मार्फत)
 निवड नस्ती, (का.११), आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय.